

УДК 378.12:81'271:378.147.111

ПЕДАГОГ ЯК СУБ'ЄКТ ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНОГО КОМУНІКАТИВНОГО ЕТИКЕТУ В СИСТЕМІ ОСОБИСТІСНО ЗОРІЄНТОВАНОГО НАВЧАННЯ

Марія Стахів

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Дорошенка, 41, 79000 Львів, Україна*

Розглянуто актуальні питання комунікативної компетентності педагога в сучасному педагогічному процесі, розкрито сутність і функції професійно-педагогічного комунікативного етикету в системі особистісно зорієнтованого навчання.

Ключові слова: комунікативність, комунікативний етикет, комунікативна компетенція, комунікація, мовленнєвий розвиток, професійно-педагогічна комунікація.

Відповідно до гуманітарно-культуротворчої стратегії філософії освіти, “яку визначають цінності людини, культури, мистецтва, гуманітарне мислення, особливе значення для модернізації навчання має становлення педагога як суб'єкта культури” [6, с. 5]. Ці положення концептуалізують педагогічну діяльність, передусім стосовно креативного, особистісно орієнтованого, полікультурного навчання.

Особистість педагога розкривається в єдності слова й поведінки; у слові він виявляє себе, свою моральність, своє ставлення до виховання, свою емоційно-мовленнєву культуру. А мовна культура педагога – це дзеркало його духовної культури. Вона забезпечує успіх у тій найтоншій сфері виховання, яку ми сьогодні називаємо моделюванням, перетворенням, переведенням зовнішньої діяльності на мову внутрішнього світу людини. “Слово – це ніби той місток, через який наука виховання переходить у мистецтво, майстерність” [5, с. 160]. Слово володіє магічним даром відкриття людиною себе в слові, а завдяки слову людина здатна відкривати для себе увесь світ. Допомогти молоді відкрити світ і себе у ньому – одне із завдань педагога. Як він зуміє це зробити, великою мірою залежить від його володіння словом – цим “фантастичним ключем самопізнання”, від його комунікативної компетенції, вміння самовиражатися в процесі мовної професійно-педагогічної комунікації.

Сприяти формуванню національно-означеної культури мовленнєвої поведінки у конкретних професійно-педагогічних комунікативних ситуаціях – мета і завдання пропонованої статті.

Професійно-педагогічна комунікація (лат. *communicatio* – зв'язок, повідомлення) – система безпосередніх чи опосередкованих зв'язків, взаємодій педагога, що реалізуються за допомогою вербальних і невербальних засобів, засобів комп'ютерної комунікації з метою взаємообміну інформацією, моделювання й управління процесом комунікації, регулювання педагогічних відносин [3, с. 8].

Питанням формування мовленнєвої культури педагога належну увагу зосереджено у працях, О. Біляєва, М. Вашуленка, Н. Волкової, І. Кочан, Л. Мацько, В. Мельничайка, Л. Струганець, В. Сухомлинського. Особливо акцентовано на мовленнєвому етикеті в системі національно-культурних цінностей у працях С. Богдан, В. Кононенко, Я. Радевич-Винницького, М. Стельмаховича.

Менше уваги у науково-методичній літературі приділено саме формуванню професійно-педагогічного комунікативного етикету як невід'ємного компонента в системі особистісно зорієнтованого навчання.

Сучасний педагог повинен бути неповторною індивідуальністю, носієм національної духовності як невід'ємної частини загальнолюдської культури і її складової – мовленнєвої культури. Формування мовленнєво компетентної особистості – довготривалий процес. Державний стандарт загальної середньої освіти одним із завдань визначає “формування особистості, яка володіє вміннями і навичками вільно, комунікативно виправдано користуватися мовними засобами у різних формах, сферах і жанрах мовлення, тобто в забезпеченні належного рівня мовленнєвої компетенції учнів, що є однією з умов успішної соціалізації” [4, с. 19]. Саме це й орієнтує викладачів вищих навчальних закладів на діяльнішу форму навчання, щоб забезпечити належну підготовку педагогів, котрі втілюватимуть цей Державний стандарт у життя, в практику педагогічної діяльності.

Культура мовлення педагога віддзеркалює ціннісні орієнтації, гармонію професійних знань, комунікативних і морально-психологічних можливостей, характеризує його вихованість, уміння висловлювати думки, дотримуватись етичних норм спілкування й ін. Передумова ефективності професійної та особистісної комунікації – це опанування педагогом культурою мови і мовлення, мовленнєвого етикету. Учасники спілкування повинні дотримуватись мовленнєвого етикету з метою налагодження міжособистісного контакту, підтримання доброзичливої атмосфери, тональності спілкування. Мовленнєвий етикет педагога складається з правил мовленнєвої поведінки у спілкуванні з колегами, учнями, студентами, їхніми батьками [3, с. 136].

Педагог здійснює мовленнєву діяльність в усній і писемній формах. Природно, що перевагу має усна форма спілкування. Сфера вжитку усного мовлення – розповідь, бесіда, лекція, доповідь, виступ, промова. Успіх педагогічного спілкування значною мірою зумовлюється тим, як педагог розуміє особливості усного мовлення [1, с. 38] як такого, що розраховане на безпосереднє слухове сприймання.

Культура педагогічного спілкування – це вміння слухати, ставити запитання, аналізувати відповідь, уміння зрозуміти іншого, бути уважним, спостережливим, налагоджувати контакт, передавати своє ставлення до того, про що йдеться, вміння зацікавити, захопити поясненням, орієнтуватися в обстановці. Висока культура мовлення педагога немислима без дотримання мовленнєвого етикету, що “полягає у вмінні уважно, з цікавістю слухати співрозмовників, нікого не перебиваючи, тактовно включатися в розмову, доладно і зрозуміло висловлюватися, говорити толерантно, з повагою, використовуючи гречні слова” [1, с.40]. Порівняймо два приклади з художньої літератури, де через мовлення постає образ вчителя й “антивчителя”, якщо його так можна назвати:

– Это твой? – спитав він батька, зиркнувши на мене з-під окулярів утомленими очима.

– Так, звиніть, це мій хлопець, чи, сказати б, ребяцьонок меншенький, – відповів батько тихим чужим голосом, смиренным, як у церкві.

– А как зовут?

– Сашко.

– Тебя не спрашиваю. Пускай сам ответит, – сказав тоном слідчого учитель і знову прохромив мене своїм сірим оком.

Я мовчав. Навіть батько, і той якось трохи злякався.

– Ну?

Я вчепився одною рукою в батькові штани, другою за шапку і хотів був сказати своє ім'я, та голосу не стало. Рот спустів і висох.

– Как? – нахмурився вчитель.

– Сашко, – прошелестів я.

– Олександр! – гукнув учитель і невдоволено глянув на батька. Потім знов перевів на мене очі і задав мені саме безглузде і дурне запитання, яке тільки міг придумати народний учитель:

– А как зовут твоего отца?

– Батько.

– Знаю, что батько. Зовут как?!

– Не развитой! – промовив нерозумний учитель (О. Довженко).

“Тон слідчого” і красномовне “прохромив мене своїм сірим оком” дають повну характеристику особі вчителя, для якого дитина є лише об'єктом навчальних вправ.

А ось зовсім інша ситуація, в якій учитель є людиною толерантною, вихованою:

– Привів, Насте Василівно, вам свого школяра. Може, і з нього буде якийсь толк.

– Побачимо, – посміхнулась Настя Василівна, і посміхнулись її довгасті ямки на щоках. – Як тебе звати?

– Михайлом.

– А вчитися хочеш?

– Дуже хочу! – так вирвалось у мене, що вчителька розсміялась. Сміх у неї приємний, м'який і аж угору підіймає тебе ...

– Панасе Дем'яновичу, доведеться вашого школяра записати у другу групу.

– Спасибі вам, – чемно подякував тато. – Пишіть, коли на другу потягне.

Вчителька повела мене за собою на ту половину класу, де вчилася друга група.

– Ось тут, Михайле, будеш сидіти, – показала мені на тримісну парту. – Завтра приходь з ручкою, чорнилом, олівцем, а книги я тобі зараз дам ...

Додому я не йшов, а летів ... (*М. Стельмах*).

Отже, у педагогічному спілкуванні має значення все: як зустріти, як поводитися, яку міміку, які слова вживати тощо. Комунікативний етикет педагога у загальноприйнятих формулах вітання, прощання, побажання не різняться від інших соціальних груп. Проте перше враження про педагога складається з того, наскільки щиро і привітно він вітається. Воно може бути хибним, однак студенти чи учні підсвідомо орієнтуються на свої почуття під час привітання. Мовна культура педагога, як і будь-кого іншого, виявляється в його вмінні обрати доречну форму привітання чи прощання, що залежить від віку співрозмовників (студенти, старшокласники, молодші школярі), стосунків з ними, місця події (аудиторія, клас, вулиця, транспорт тощо), конкретної ситуації (навчальна, побутова бесіда; на екскурсії, в гостях, під час випадкової зустрічі). Уся професійно-мовленнєва діяльність педагога спрямовується на спонукання до навчальної діяльності з метою здобуття знань, розвитку умінь аналізувати, оцінювати, зіставляти. У такій ситуації педагог повинен шукати етикетні формули, що сприяли б виконанню цих завдань, а не гальмували процес. Дуже важливо те, як і з якими словами звертається педагог. До студентів, а також старшокласників краще звертатися на “Ви”, це підвищує рівень відповідальності того, до кого звертаються, і рівень поваги до того, хто так звертається. Буде правильним знати імена своїх студентів (учнів), а не звертатися лише на прізвище.

Основна сфера діяльності педагога – навчальне заняття. Воно поєднує різні форми, жанри, функціональні різновиди спілкування. Педагогові важливо дотримуватися мовленнєвого етикету заняття, творчо інтерпретувати конкретні комунікативні ситуації. Дотримання етикету розширює комунікативні можливості педагога, забезпечує ефективний обмін почуттів і думок, робить спілкування бажаним, а процес передавання і сприйняття інформації – цікавим, психологічно актуальним. Якщо педагог хоче залучити студента до діалогу, викликати у нього реакцію на повідомлення, він може скористатися спонукальними запитаннями: “*Хіба Ви*

не знали, що роботу треба було здати сьогодні?”, “Чи Ви не зрозуміли завдання?”, “Думаю, що Вам відомі причини такої поведінки” й ін. Впливаючи на студента власним авторитетом, педагогові слід обдумувати висловлювання з “установкою на позитив”: “Вважаю, що результат Вашого пошуку буде позитивний”, “Не сумніваюся, шановні, що ви засвоїли цю тему добре”, “Думаю, для Вас це завдання не буде складним”, “Не сумніваюся, що розв’язання проблеми не займе у Вас багато часу”. Педагог вводить у своє висловлювання позитивну оцінку і тоді, коли намагається схилити студента до реалізації своїх намірів: “Знаю, Ви згодні зі мною”, “Хочу порадити добре підготуватися до виконання модульного тестового завдання”, “Нагадую ще раз про підготовку до контрольної роботи”, “Думаю, Ви вже підготувалися до семінарського (практичного) заняття”.

Принцип ввічливості зобов’язує нагадати про поінформованість того, хто слухає, і в такий спосіб: “Ви самі про це нагадували...”, “ Ви самі просили...”, “Ви це самі добре знаєте”, “Вам це відомо не гірше за мене...” тощо.

Вживання таких висловлювань, як “Не шуміть, а то зараз будете відповідати на мої запитання”, “Уважно слухайте, бо я буду запитувати”, “Чого ви мовчите?”, “Чого ви не слухаєте?”, “Вже хочете відповідати, зараз будете”, “Так, достатньо, сідай”, “Піднімайте всі руки”, “Що, ніхто більше не знає?”, “Ото всі, хто готовий до заняття?”, “Повторіть моє запитання” та інші – невмотивовані і недоречні. На думку психологів, такі звертання не стимулюють пізнавальної активності, а створюють психологічні бар’єри між студентами і педагогом. Причинами низької культури спілкування педагогів можуть бути недостатня увага до проблем організації спілкування, взяття до уваги вікових та індивідуальних особливостей студентів, небажання підвищувати рівень культури спілкування.

Педагогічна етика передбачає не рольове, а особистісне спілкування, яке виявляється у підтримці, співчутті, щирості, утвердженні людської гідності, довіри. Прикладом такого педагогічного спілкування можна вважати поведінку учителя з оповідання Б. Грінченка “Украла”: педагог досягнув позитивного результату. Не вимагаючи прямої відповіді, він її отримав, оскільки його прихильний тон і віра у дитину спонукали дівчинку сказати правду, але її зізнання уже не підлягало покаранню, а, навпаки, викликало схвалення.

Роль слова має у цьому прикладі позитивне підтвердження. Таке спілкування зумовлює, актуалізує потребу в діалозі як домінуючій формі педагогічної комунікації, передбачає самоаналіз і самопізнання. “Слово вчителя – як інструмент впливу на душу вихованця, нічим не замінити. Мистецтво виховання включає насамперед мистецтво говорити, звертатися до людського серця. Я твердо переконаний, що багато шкільних конфліктів,

які нерідко закінчуються великою бідою, починаються з невміння вчителя говорити з учнями” [5, с. 321].

Частина культури викладача – це його емоційність. Такі етикетні фрази, як, наприклад, *дякую, спасибі, будь ласка, добре, шановні студенти*, сказані байдужим тоном, не принесуть задоволення тому, кому вони адресуються, а лише викличуть небажання в майбутньому спілкуватися з таким педагогом. Якщо ж етикетні формули педагога будуть наповнені позитивними емоціями, випромінюватимуть розуміння і співучасть, вони завжди матимуть відгук у студентських серцях. І тоді не траплятимуться випадки, коли педагог з обуренням розповідає, як студент не привітався до нього на вулиці, вдавши, що не бачить викладача. Різні висловлювання педагогів етичного та неетичного характеру по-різному впливають на комунікативний акт і викликають різні реакції слухачів.

Справжній педагог з високою фаховою культурою вчить розмірковувати вголос, він ділиться з юнаками і дівчатами своїми сумнівами, звертається до них за порадою, запрошує до спільних роздумів. “Слово ... невимушене, задушевне, ... утверджує атмосферу довір’я, щирості, спільності. У розмові педагога і учнів утверджується єдність поглядів на добро і зло, на моральні цінності” [5, с.323]. Педагогові слід добре знати, що і коли сказати, оскільки його висловлювання-репліки по-різному впливають на слухачів: етикетні формули оптимізуючи сприяють процесу комунікації, а їх відсутність має гальмівний вплив.

Психологи по-різному класифікують функції реплік і висловлювань у процесі комунікації.

Репліки, висловлювання педагога та їх функції (Складено за [3, с. 143]).

Функції реплік і висловлювань	Репліки і висловлювання
1	2
Контактна	Подумаймо... Спробуймо поміркувати... Постараймося обговорити... Варто подумати...
Стимулююча (висловлення, що стимулюють розумову активність учнів)	Ви на правильному шляху... Дуже цікава думка (ідея) ... У цьому щось є ... Дуже точно сказано ... Зовсім несподівано ... Добре! Блискуче! Правильно, але потрібно конкретизувати ... Цю думку варто було б продовжити ... Ви з цим згодні? Відмінно! У Вас інша думка? Цікаво придумано ...

Закінчення табл.

1	2	
Фіксує (відображає) позицію педагога до студента, учня)	Симпатія, занепокоєння	Спробуйте ще раз. Сконцентруйтеся. Є час подумати. Необхідно уважно подивитися. Щось я Вас сьогодні не впізнаю!
	Співчуття, заспокоєння, розрада	Наступного разу все буде по-іншому Я теж відчував щось подібне. Всі роблять помилки. Намагаюся Вас підтримати
	Байдужість	Ну що, нічого не зробив? Так і думав. Цього треба було очікувати
	Ворожість, роздратування	Ви знову не зрозуміли! Скільки разів можна повторювати! Ще довго будете вовтузитися? Де були Ваші очі?
	Прямі вимоги	Дивіться сюди! Що Ви робите? Записуйте! Голосніше! Замокніть!
	Дисциплінарні репліки	Розмови! Тихіше! Не дивіться у вікно! Чим Ви зайняті? Дивіться на мене! До кого я звертаюся?!
	Прямі, критичні	Нічого не знаєте! І звідки Ви узялися?!
	Негативні оцінки-судження	Жахливий курс (клас)! Як з Вами працювати? Ви мене дратуєте! Все дуже погано. Не хочу мати з Вами справи
Висловлювання і репліки, пов'язані з втручанням у мову студентів (учнів)	Стимулюючі	Ще приклади; Переконайте нас у цьому; Продовжуйте
	Коментуючі	Прокоментуйте положення; Уточніть вашу думку; Прошу детальніше

Вживання тих чи інших реплік засвідчує стиль педагогічного спілкування: авторитарний, демократичний, ліберальний. У кожному з них наявні етикетні мовленнєві формули, які є зовнішніми показниками внутрішнього світу викладача. Соціальна зумовленість мовленнєвої діяльності педагога полягає в етичних вимогах до учасників педагогічної

комунікації. Виховна значущість його мовлення залежить не лише від дотримання етичних формул, а й від стійкості моральних норм. Переконавання, якими пройняті слова, інтонація, міміка, жести, вирази очей, поза, можна виховати лише переконанням, фальшиві інтонації педагога завжди розпізнаються.

Важливі у процесі комунікативної діяльності педагога невербальні засоби (зовнішній вигляд, пантоміміка, міміка, міжособистісний простір тощо). Використання і розуміння невербальних засобів допомагає значно підвищити ефективність взаємодії, обміну інформацією. Естетична виразність, привабливість викладача виявляється в привітності погляду, доброзичливості обличчя, усмішці, зібраності, стриманості рухів, виправданих м'яких жестах, у поставі й ході. Вчені-психологи акцентують на недопустимості для педагога “кривляння”, метушні, штучності жестів, в'ялості. У його зовнішності повинна відчуватися стримана сила, упевненість і доброта.

Творенню привабливого образу сприяє вміле володіння пантомімікою. Оптимальний пластичний образ викладача творять відкрита поза, опущені або ледве зігнуті в ліктях руки (не варто їх схрещувати); оберненість обличчям до аудиторії, витримування дистанції, яка створює ефект довіри; плавна пластика; продумана зміна місця перебування (доцільно рухатися вперед і назад, а не з боку в бік). Крок уперед підсилює значущість повідомлення, зосереджує увагу аудиторії. Відступаючи назад, промовець начебто дає змогу слухачам перепочити. Нахил до студента чи учня під час розмови сприймається “як люб'язність, вияв уваги, відкидання назад або розмова сидячи у кріслі сприймаються насторожено” [3, с. 153]. Зловживати невербальними засобами комунікації не варто, але і недооцінювати їх також не можна. Деякі педагоги надають перевагу застиглій позі й весь час перебувають в одному положенні (в одному місці), уникають візуального контакту зі студентами, внаслідок чого в студентів виникає бажання зайнятися чимось іншим, адже в такій ситуації їм важко сприймати матеріал.

Важливе значення має тон, інтонація, темп мовлення, паузи, застосування яких дають змогу допомогти зосередитися, перейти від одного етапу спілкування до іншого, стимулюють мимовільну увагу. Спокійний і лагідний тон викликає у слухачів довіру. Мають повагу серед студентства викладачі з доброзичливим виразом обличчя, високим рівнем зовнішньої емоційності, привабливою зовнішністю. У процесі мовлення викладач (учителі) виразом обличчя підсилюють чи нейтралізують вплив слова, підтримують або гальмують увагу слухача. Широкий діапазон почуттів виражають порухи брів, очі, погляд, усмішка. У гармонії зі словом педагог має застосовувати жести, які можуть створювати певний настрій в аудиторії, сприяють забезпеченню уваги, активізують пізнавальні процеси студентів,

оптимальний обмін поглядами зі студентами (слухачами) поєднує зоровий контакт з охопленням очима всієї аудиторії, що створює робоче коло уваги. Поглядаючи на студента, який відповідає, викладач дає зрозуміти, що уважно слухає його. Доброзичливий погляд під час вислуховування відповіді є запорукою ефективного зворотного зв'язку. Адже міміка студентів (учнів) – найважливіше джерело інформації для викладача. Вона відображає стан, настрій, дає змогу зрозуміти ставлення до обговорюваного питання, комунікативної ситуації і до себе. Інколи достатньо глянути на студентів, щоб зрозуміти, наскільки готові вони до роботи і чи доступний для них матеріал.

Пізнання викладачем суб'єктів комунікації потребує володіння професійно-педагогічною увагою, яка полягає в спрямованості й зосередженості на певних об'єктах. Найважливіші для продуктивної комунікації в асиметричних стосунках “викладач – студент” такі властивості педагогічної уваги, як зацікавлення предметом викладання, емоційно забарвлена лексика, зосередженість на роботі студентів, спостереження за плином своєї думки, стійкість і зосередженість уваги впродовж лекції (семінару, практичного), що зумовлено логікою розвитку теми, зміною різних видів навчальної діяльності, робочим станом і поведінкою тих, хто навчається.

Особистий приклад педагога як суб'єкта комунікації сприятиме виробленню в студентів (учнів) навичок мовної культури спілкування, отже, забезпечить і належний рівень сприймання теоретичних знань.

-
1. Біляєв О. І. Культура мовлення вчителя-словесника // Дивослово. 1995. № 1. С. 37–45.
 2. Вашуленко М. С. Формування мовної особистості молодшого школяра в умовах переходу до 4-річного початкового навчання // Початкова шк. 2001. № 1. С. 11–15.
 3. Волкова Н. П. Професійно-педагогічна комунікація: Навч. посіб. К., 2006.
 4. Державний стандарт загальної середньої освіти. Українська мова. Проект // Дивослово. 1997. № 7. С. 18–37.
 5. Сухомлинський В. О. Слово про слово. // Вибр. тв.: У 5 т. Т. 5. Статті. К., 1977.
 6. Черпанова С. О. Філософія освіти: Програма. Львів; Дрогобич, 2006.

**PEDAGOGUE AS A SUBJECT OF PROFESSIONAL COMMUNICATIVE
ETIQUETTE IN THE SYSTEM OF PERSONALITY-ORIENTED
TEACHING**

Mariya Stakhiv

*Ivan Franko National University of L'viv,
Doroshenko Str., 41, UA-79000 L'viv, Ukraine*

The author examines urgent issues of the pedagogue's communicative competence in the modern educational process and reveals main points and functions of professional communicative etiquette under the system of personality-oriented teaching.

Key words: communicativeness, communicative etiquette, communicative competence, communication, speech development, professional pedagogical communication.

Стаття надійшла до редколегії 10.06.2008

Прийнята до друку 25.09.2008